

## Novinske osmrtnice i transnacionalna praksa u Bosni i Hercegovini

*Aiša Softić*  
Sarajevo

*Abstract:* The recent war in Bosnia and Herzegovina has caused probably the greatest wave of migration of the Bosnian population into other countries, which also influenced traditional customs, including those relating to death rituals. When it comes to death, migration into other countries opens many questions, including those related to the decisions about the place of burial. Thus, for example, migrants chose to be buried either in their home or adopted countries. Also, there is a question related to the decisions about death announcements. In adopted countries, death is often announced through the existing webs of communication inside migrant communities, while in home countries death is announced through the media, especially through newspaper obituaries, which is specific to larger urban areas. This paper addresses the phenomenon of newspaper obituaries as a possible window into the way that Bosnian migrants elsewhere deal with the question of burial and death rituals. In addition to newspaper obituaries, this paper relies on ethnographic material that includes a number of informant interviews. The analysis demonstrated that such death obituaries could be observed as a form of transnational practice that includes the maintenance of relationships and communication of Bosnian immigrants with their home country.

*Key words:* migrants, obituaries, transnationalism, Bosnia and Herzegovina

### Uvod

Migracije i pojave vezane uz problematiku migracija predmet su istraživanja mnogih disciplina, uključujući sociologiju, ekonomiju, geografiju i antropologiju. Antropološki interes za migracije posebno se intenzivira tokom šezdesetih godina 20. stoljeća, da bi osamdesetih i devedesetih godina istog stoljeća postale centralna tema antropoloških istraživanja.<sup>1</sup> S porastom zanimanja za kompleksan problem migracija javljaju se nastojanja koja idu u pravcu formuliranja teorijskih postavki čiji je cilj da migracije protumače iz različitih aspekata.<sup>2</sup> Zbog slojevitosti i široke vizure koju zahvata, upravo antropološko promatranje migracija naročito može biti zanimljivo i značajno, posebno s obzirom na činjenicu da se antropološki pristup fokusira na pitanja “ko, kako i zašto” u kontekstu migracija. Također, antropologija kroz tzv. *etnografiju iskustva* nastoji razotkriti značenje vezano za pitanje kako je “biti

migrant”, uključujući poimanja identiteta, značenje i doživljaj života u različitim migrantskim sredinama, kao i transnacionalne veze sa zemljama porijekla, rodna iskustva migracija i promjenu uspostavljenih i usvajanje novostečenih kulturnih i drugih vrijednosti.<sup>3</sup> Drugim riječima, antropologija migracija uveliko se bavi procesima prilagođavanja i kulturnim promjenama u okviru migrantskih zajednica.<sup>4</sup>

Od početka devedesetih godina 20. stoljeća transnacionalizam predstavlja jedan od osnovnih teorijskih okvira kroz koji antropolozi promatraju migracije i migracijske procese.<sup>5</sup> Pod transnacionalizmom se podrazumijevaju trajne veze koje migranti održavaju između zemalja porijekla i zemalja prijema. Ove veze uključuju ne samo “zajednice, nego sve druge vrste socijalnih formacija, kao što su transnacionalno aktivne mreže komunikacije, grupe i organizacije”.<sup>6</sup>

<sup>3</sup> Isto 22.

<sup>4</sup> Brettell 2000, 98.

<sup>5</sup> Vertovec 2007, 963.

<sup>6</sup> Faist 2010, 9.

<sup>1</sup> Antonijević 2013, 13-14, 22.

<sup>2</sup> Isto 13.

U odnosu na transnacionalizam, pojedini autori preferiraju termin *međudržavna translokalnost*, u kojem je naglasak upravo na “pojmu lokaliteta kao ključnom u prekograničnim aktivnostima” umjesto dvoznačnog termina *transnacionalizam*.<sup>7</sup> Obavještenja o smrti u zemljama porijekla vezana za migrante preminule u zemljama prijema u tom se smislu mogu promatrati kao transnacionalna praksa održavanja veza i mreža komunikacija i kroz bitan momenat smrti.

Pitanje migracija i smrti već je fokus pojedinih studija u antropologiji, geografiji i sličnim disciplinama, mada predstavlja relativno novu temu u evropskom istraživanju migracija i etničkih manjina.<sup>8</sup> Međutim, posmatrano u globalnom kontekstu, takva je literatura u porastu. Neki praksu vezanu za posmrtno običaje u zemljama prijema i porijekla nazivaju “posthumnim transnacionalizmom”.<sup>9</sup> Naprimjer, govoreći o posmrtnim običajima među afričkim migrantima u Južnoj Africi, Nunez i Wheeler tvrde da se slučajevi smrti u zemlji prijema posmatraju kao smrt “na nemjestu” (*out of place*).<sup>10</sup> U Južnoj Africi čak postoje organizacije koje se bave uslugama “odgovarajućeg” ukopa, uključujući povratak tijela u zemlju porijekla preminulog.<sup>11</sup> Kada su u pitanje meksički migranti u Sjedinjenim Američkim Državama, ovaj je proces institucionaliziran na državnom nivou.<sup>12</sup> S druge strane, veliki broj migranata ukopava se u zemljama prijema. S tim u vezi, Balkan tvrdi da sprovođenje posmrtnih običaja u zemlji prijema predstavlja bitan vid utvrđivanja pripadanja u migrantskim zajednicama te da su odluke vezane za pripadanje mrtvog tijela vezane za uspostavljanje socijalnih i komunalnih granica.<sup>13</sup> Isto tako, Hunter tvrdi da je izbor mjesta ukopa u kontekstu migracija usko skopčan s vezom između mjesta i identiteta.<sup>14</sup>

## Migracije i Bosna i Hercegovina

Bosna i Hercegovina se općenito označava kao zemlja s dugom iseljeničkom tradicijom. Kada je

riječ o savremenim migracijama, onim koje su se zbivale naročito intenzivno od šezdesetih pa do kasnih osamdesetih godina 20. stoljeća, Bosna i Hercegovina se uklapala u bivši jugoslavenski okvir. Naime, sredinom 20. stoljeća iz Bosne i Hercegovine je mahom ruralno stanovništvo odlazilo na tzv. “privremeni rad” u inostranstvo, odnosno zemlje Zapadne Evrope. Najbrojniju skupinu ovih migranata činili su gastarbajteri (njem. *gost-radnik*), čiji su se odlasci podvodili pod radne migracije.<sup>15</sup> Ove radne migracije ipak nisu bile novina jer je radnih migracija s balkanskih prostora bilo i u prethodnom, 19. stoljeću.<sup>16</sup> U slučaju migracija koje su započele u šezdesetim godinama 20. stoljeća poseban naglasak je bio na njihovoj privremenosti, mada se ona u stvarnosti vrlo često pretvarala u trajnost.

Upravo po broju radnih migranata BiH je spadala u zemlje s izrazitim stopom migracija (u prvom migracionom valu iz ranih šezdesetih godina prošlog stoljeća BiH je u jugoslavenskom okviru bila na četvrtom mjestu<sup>17</sup>). Međutim, tako očigledna migraciona kretanja iz BiH sredinom 20. stoljeća nisu našla odgovarajuće mjesto u ondašnjim etnološkim radovima – migracije kao savremena pojava nisu se uklapale u višedece-nijsko poimanje etnologije na bivšim jugoslavenskim prostorima kao nauke o seoskoj kulturi, pa su na taj način etnolozi propustili priliku da istraže kompleksniju sliku tradicionalne kulture, što bi višestruko koristilo i etnologima i etnologiji kao znanosti.<sup>18</sup>

Rat u BiH 1992–1995. godine prouzročio je ogromna migraciona kretanja koja su u isto vrijeme po svom karakteru bila različita. Bile su to i unutrašnje i vanjske migracije, i prinudne i dobrovoljne, i legalne i ilegalne, i privremene i trajne. Migracioni val nastavio se i nakon okončanja rata. Uzroci su različiti, među kojima svakako dominira ekonomska i socijalna nestabilnost u BiH i skoro četvrt stoljeća nakon okončanja rata. Kontekst nastanka migracija devedesetih godina prošlog stoljeća primarno je uslovio da su migranti i migrantske teme vezane za prostor Bosne i Hercegovine našle mjesto u obimnoj i značajnoj

<sup>7</sup> Čapo Žmegač 2003, 119.

<sup>8</sup> Jonker 1996; Reimers 1999; Gardner 2002.

<sup>9</sup> Félix, 2011.

<sup>10</sup> Nunez / Wheeler 2012, 215.

<sup>11</sup> V. isto Lee 2011.

<sup>12</sup> Félix 2011.

<sup>13</sup> Balkan 2015, 120.

<sup>14</sup> Hunter 2016, 179.

<sup>15</sup> O jugoslavenskim gastarbajterima v. Mihajlović 1987; Daniel 2007.

<sup>16</sup> Krstić 2011, 296.

<sup>17</sup> Isto 310.

<sup>18</sup> Čapo Žmegač 2010, 110.

literaturi o migracijama u evropskim i svjetskim razmjerama.<sup>19</sup>

I dok se u početku spomenutih migracionih kretanja iz sredine 20. stoljeća prepoznavao skoro ustaljeni obrazac u kojem su centralno mjesto zauzimali mladi, radno sposobni muškarci, kojima su se ne uvijek i ne nužno tek kasnije pridruživale i supruge, a djeca često bivala ostavljena u matičnoj zemlji i povjerena na čuvanje najbližim srođnicima,<sup>20</sup> u ratnim i poratnim migracijama izrazita je i uobičajena grupnost. Naime, uočljivo je da su se na odlazak iz matične zemlje odlučivale odmah cijele porodice, i to ne samo nuklearne već i proširene. U nekim slučajevima ove su se migracije protezale i na širu zajednicu, ne nužno i srođničku, što se uklapa u pojam lančanih migracija.<sup>21</sup>

Ove posljednje migracije daleko se više doživljavaju i kao trajne, za razliku od stvarne ili podrazumijevane, i obično početne, privremenosti onih iz sredine 20. stoljeća. Bitna se razlika ogleda i u činjenici da su ratne i poratne migracije iz Bosne i Hercegovine geografski znatno šire i obuhvataju ne samo cio prostor Evrope već i daleke preookeanske zemlje. Migracije iz sredine 20. stoljeća primarno su bile vezane za rad i skrbništvo za porodicu u matičnoj zemlji, dok su one koje su se dogodile u ratnom kontekstu često vezane za nemogućnost nastavka života u originalnim zajednicama, što je presudno uticalo na karakter i trajnost ovakvih migracija.

## Novinske osmrtnice kao odraz savremenih migrantskih praksi

Smrt, kao jedan od najvažnijih i najdramatičnijih obreda prelaza, posebno se doima značajnim u kontekstu migracija, otvarajući brojna pitanja i stvarnog i simboličnog značenja. Gdje se ukopati, kako se ukopati, kako konačno i zauvijek premostiti jaz između “ovdje” i “tamo”, šta implicira priklanjanje “ovdje”, odnosno povratak “tamo” – neke su od dilema s kojima se migranti suočavaju u kontekstu govora o smrti. Kad je u pitanju briga o tome gdje ukopati tijelo nakon smrti, mogućnost rješenja samo se prividno čini jednostavnim

jer su i opcija “ovdje” i opcija “tamo” skopčane s nizom vrlo osjetljivih pitanja koja se protežu u rasponu od pitanja pripadanja, odnosno identiteta, pa do troškova koji nastaju pri ukopu “ovdje” i onih povezanih s transportom tijela umrle osobe u matičnu zemlju radi ukopa.<sup>22</sup>

Kad je riječ o posmrtnoj običajnoj praksi, koja je također snažan indikator identiteta, otvara se niz dilema, pogotovo za najbliže srođnike preminule osobe. Dio odgovora na pitanje kako riješiti neka od pitanja koja pokreće smrt migranta u zemlji prijema mogu ponuditi i novinske osmrtnice koje, kako je to još krajem sedamdesetih godina 20. stoljeća u svom radu pokazala Dunja Rihtman-Auguštin,<sup>23</sup> mogu biti izvanredan etnološki (i antropološki) materijal, “teren bez terena”, odnosno “teren kod kuće”. Upravo iz novinskih osmrtnica iščitavaju se brojne i važne činjenice kako o pokojniku i smrti, tako i o živim srođnicima i životu, shvaćenom u širokom smislu riječi, životu u kojem se grade mnogostruke i po svom karakteru različite socijalne mreže. Posebno, i što je za temu ovog rada naročito važno, upravo osmrtnice “progovaraju” o odnosu prema tradicionalnim obrascima u koje se smješta smrt, ali i o osavremenjavanju običajne prakse, ili pak o njenom napuštanju.

Novinske osmrtnice i ranije su privlačile pažnju etnologa na južnoslavenskim prostorima,<sup>24</sup> pri čemu je težište bilo na novinskim osmrtnicama kao pojavi savremene kulture,<sup>25</sup> pokazujući da takvi sadržaji itekako mogu biti etnološki zanimljivi i poticajni.

Ovaj se rad isključivo fokusira na novinske osmrtnice koje se tiču smrti u zemlji prijema, a kao izvor su korištene osmrtnice koje su objavljene u *Oslobođenju*, najstarijim bosanskohercegovačkim novinama, te u *Avazu*, koji se smatra najtiražnijom dnevnom novinom na istom prostoru. Smrtnice u *Avazu* praćene su u njegovom digitalnom izdanju, dok u *Oslobođenju* to nije bio slučaj, već je kao izvor korištena njihova raspoloživa arhiva. Međutim, i u jednom i u drugom slučaju posmatrani period je bio nasumice odabran i vremenski ograničen – od 1. marta 2015. do 1. marta 2016. godine. U *Oslobođenju* su u navedenom periodu objavljena 194 obavje-

<sup>19</sup> O migracijama i migrantima u vezi s BiH v. Black 2001; Colic-Peisker 2002; Kelly 2003; Halilovich 2005; Franz 2005.

<sup>20</sup> Kovačević / Krstić 2011, 970.

<sup>21</sup> Halilović 2013, 63.

<sup>22</sup> Felix 2011; Hunter 2016.

<sup>23</sup> Rihtman-Auguštin 1978.

<sup>24</sup> Rihtman-Auguštin 1978; Čolović 1984.

<sup>25</sup> Rihtman-Auguštin 1978, 117.

štenja koja se po raznim osnovama odnose na smrt izvan matične zemlje, dok je u istom periodu u digitalnom izdanju *Avaza* objavljeno 46 takvih osmrtnica. Raspoloživa građa iz spomenutih dnevnih novina pokazala je da ove osmrtnice objavljuju pripadnici svih konfesionalnih skupina u BiH. Stoga se može reći da analizirane osmrtnice odslikavaju posthumnu transnacionalnu praksu bosanskohercegovačkih migranata u cjelini.

Jasna distinkcija između nekadašnjih gastarbajtera – radnika na privremenom radu u inostranstvu – i ratnih, odnosno poratnih migranata na osnovu podataka koje nude novinske osmrtnice nije mogla biti uočena, pa tako ni precizno povučena. Međutim, u nekim slučajevima, na osnovu podataka dobijenih iz nestrukturiranih intervjua koji su vođeni sa srodnicima umrlih osoba, bilo je jasno da je riječ o ljudima koji su prije više od četiri decenije otišli u zemlje Zapadne Evrope. U nekim slučajevima potvrđivalo se pravilo o naknadnom priključivanju ostalih članova porodice (supruge i djece) muškom članu koji je već ranije bio napustio matičnu zemlju. Stoga se u radu obje navedene kategorije promatraju kao cjelina, odnosno kao migranti.

Osmrtnice koje su, na osnovu navedenog kriterija, bile predmet analize mogu se podijeliti u nekoliko skupina. Tako bi prvu činila isključivo *obavještenja o smrti izvan matične zemlje*. Njih daju:

1. članovi najuže porodice (supružnik i/ili djeca) iz zemlje prijema, čemu naruku svakako idu savremene tehnologije koje pružaju takve mogućnosti;
2. bliski srodnici pokojnika u matičnoj zemlji;
3. prijatelji pokojnika kako u zemlji porijekla tako i u zemlji prijema.

Ova su obavještenja skoro isključivo jednoobrazna i tipska i obično ne nude mnogo elemenata za širu analizu. Stoga se ona u biti uklapaju u ukupan korpus novinskih osmrtnica čija suština jeste sama *obavijest* o smrti.

U nekim slučajevima obavještenja o smrti izvan zemlje porijekla daju se naknadno, odnosno kad je već obavljena sahrana i ukop pokojnika. Takva su obavještenja zaista samo i isključivo obavještenja, iz kojih se ne iščitava skoro nikakva želja njihovih davalaca za bilo kakvim oblikom participacije zajednice zemlje porijekla u posmrtnom ritualu. Za ovakva obavještenja može

se reći da se tiču primarno pokojnika i sredine (s naglaskom na lokalnosti) kojoj je po rođenju pripadao. Spomenuta obavještenja o smrti upućuju na činjenicu da se sa smrću izvan matične zemlje poseban značaj pridaje upravo lokalnom u odnosu na sve druge identitete. S druge pak strane, upravo kroz obavještenja u matičnoj zemlji o smrti izvan zemlje porijekla i umrli i oni koji daju takva obavještenja “objavljaju svoju vernost kulturi koju dele (ili su dijelili, op. A. S.) sa ostalim članovima grupe”,<sup>26</sup> a kojoj su pripadali po različitim osnovama (u geografskom, konfesionalnom, etničkom ili nekom drugom pogledu).

Kao supstitucija običajnog odlaska “na žalost”, što podrazumijeva iskazivanje sućuti najbližim srodnicima preminule osobe, mogu se označiti *posljednji pozdravi*, druga velika grupa novinskih osmrtnica. Među njima se također može izdiferencirati nekoliko podgrupa. Tako se prema lokaciji pošiljaoca izdvajaju:

1. posljednji pozdravi koji su upućeni iz matične zemlje<sup>27</sup> i
2. posljednji pozdravi koji se šalju iz zemlje prijema.<sup>28</sup>

Zanimljivo je da se posljednji pozdravi iz zemlje prijema upućuju preko ovdašnjih novina bez obzira na to što je umrli, jednako kao i pošiljaoci, pripadao migrantskoj populaciji. Na ovaj način, preko printanih medija društva porijekla, posljednji pozdravi upućuju se i u slučajevima kada se ukop pokojnika također obavio u zemlji prijema.

Ako se kao kriterij promatra veza pošiljalaca posljednjih pozdrava s pokojnikom, onda se uočava da pozdrave šalju:

1. najbliži srodnici (članovi nuklearne porodice),
2. rodbina, i to obostrano, i iz matične zemlje i iz zemlje prijema, kao što je to slučaj i s

<sup>26</sup> Bart 1997, 222.

<sup>27</sup> Jedan takav primjer je i sljedeći (Oslobodenje, 1. mart 2015), a odnosi se na osobu koja je umrla i sahranjena u Sjedinjenim Američkim Državama:

*Posljednji pozdrav  
Našoj dragoj prijateljici  
D. S.*

*Naše duboko saučešće izražavamo porodici.*

*L. i S. K.*

<sup>28</sup> Tako su 6. novembra 2015. godine u Oslobodenju “posljednji pozdravi” upućeni preminuloj S. M. od “raje iz Čikaga”, gdje je i sama pokojnica kao migrant živjela. A 13. novembra iste godine objavljen je “In respect to the memory of F. H.” od “friends from Canada”.

3. prijateljima i u matičnoj zemlji i u zemlji prijema.

Nameće se zaključak da se smrt, bez obzira na to što se dogodila daleko od matične zemlje, mnogo više tiče društva porijekla nego društva prijema. Iščitava se to već iz činjenice da se obavještenja o smrti migranta daju u matičnoj zemlji čak i onda kada se cio posmrtni ritual obavlja u zemlji prijema. Bez obzira na to što smrt potvrđuje da migranti podjednako pripadaju i “ovdje” i “tamo”, ili ni “ovdje” ni “tamo”,<sup>29</sup> čini se da je jedini stalni, nepromjenljivi identitet, koji se sa smrću naročito potvrđuje, upravo lokalni. Na takvom je tragu i sljedeća rečenica izrečena u jednom obavještenju o smrti u kojoj se ističe da je umrli “svoje umorno tijelo ostavio u dalekoj Australiji, a srce i dušu u svom rodnom Sarajevu”.<sup>30</sup> Ukop u zemlji porijekla stoga upućuje na posebno značenje koje *mjesto* (topos) ima u životu, odnosno u smrti migranta.

Kad su u pitanju *sjećanja*, koja su također svoj izričaj našla u novinskim osmrtnicama, njihov se kalendar u potpunosti poklapa s onim tradicijskim, pa se ona i za migrante u matičnoj zemlji daju sedam, četrdeset i godinu dana nakon smrti, a u nekim slučajevima i kasnije, što je u direktnoj vezi s karakterom smrti (nesretnim slučajem, ili ako je riječ o smrti vrlo mlade osobe).<sup>31</sup>

Upravo činjenica smrti u zemlji prijema, ali još više činjenica da najbliži srodnici umrle osobe također pripadaju populaciji migranata, uzrokovala je pojavu još jedne, u odnosu na druge vidove novinskih osmrtnica znatno malobrojnije grupe. To su *novinska saučešća*. Ona su svojevrsna supstitucija za neposredno izražavanje saučešća ožalošćenim srođnicima pokojnika.<sup>32</sup>

<sup>29</sup> Aluzija na naslov knjige Dragane Antonijević Stranac ovde, stranac tamo.

<sup>30</sup> Na istom je tragu i obavještenje objavljeno nešto ranije u Oslobođenju (februar 2015) o smrti V. V., koji je živio, preminuo i sahranjen u Londonu, “a srcem uvijek bio u BiH, i uz nas – i kad je radost i kad je tuga”.

<sup>31</sup> Npr. sjećanje u povodu četvrte godišnjice smrti tridesetjednogodišnjaka, koji je preminuo u SAD, objavljeno je krajem septembra 2015. godine u Oslobođenju.

<sup>32</sup> U Oslobođenju od 29. decembra/prosinca 2015. godine objavljeno je sljedeće novinsko saučešće:

*Duboko ožalošćeni da je iznenada umrla naša draga  
M. P.*

*Izražavamo najdublje saučešće Tvojim kćerkama E. i A. i  
njihovim porodicama*

*Neka ti dragi Allah dželešanuhi podari lijepi Dženet.  
Š., N., A. i V. K.*

Kada su u pitanju osmrtnice koje se odnose na migrante, posebno su s antropološkog aspekta zanimljivi podaci koji se tiču mjesta ukopa.

U promatranom periodu (1. mart 2015. – 1. mart 2016. godine), u obje spomenute dnevne novine, u *Oslobođenju* i *Avazu*, ukupno je objavljena 131 osmrtnica u kojoj su sadržani jasni podaci o vremenu i mjestu smrti te podaci o mjestu ukopa. Od tog broja, u 51 slučaju ukop se obavljao u zemlji prijema, što u ovom slučaju znači izvan Bosne i Hercegovine. Preostalih 80 osmrtnica, ili nešto malo više od 60%, odnosi se na smrt u zemlji prijema, ali se ukop umrle osobe obavio u zemlji porijekla.

Skoro opće mjesto u oba tipa navedenih osmrtnica, tj. u slučaju ukopa i izvan matične zemlje i u matičnoj zemlji, može se označiti precizno navođenje tri bitna lokaliteta koja, svaki na svoj način, određuju čovjeka: *mjesto rođenja*, *mjesto smrti* (koje u pravilu koincidira s mjestom u kojem je pokojnik živio) i *mjesto ukopa*.

Iako je podatak o mjestu rođenja bitan element identifikacije pokojnika, on ipak nije presudan u smislu odabira mjesta ukopa. To znači da su neki drugi elementi u tom pogledu značajni, pri čemu važnu ulogu ima mjesto prebivanja živih srodnika kao nosilaca sjećanja, ali i mjesto ukopa predaka koje se ne mora poklapati ni s mjestom rođenja migranta ni s mjestom predmigrantskog prebivanja.

## Okvir za sahranu u zemlji porijekla

Pored etnografskog rada “kod kuće” – praćenja novinskih osmrtnica, u radu su u nešto manjem obimu korištene i druge metode, prvenstveno nestrukturirani intervjui s osobama čiji su srodnici, prijatelji, poznanici kao migranti živjeli i umrli izvan granica BiH, ali je ukop obavljen u matičnoj zemlji. U nekoliko navrata objavljene su osmrtnice i bile poticaj da se pokuša doći do

Umrlo osoba, kao i najbliži članovi njene porodice, živjela je i sahranjena u Kanadi.

Sa znatno više emocionalnog naboja je npr. saučešće objavljeno u istom listu 7. 11. 2015. godine:

*D. K.*

*Dragi S. i D., dijelimo bol sa Vama za dobrom i plemenitom  
D.*

*Naviru sjećanja na dane kada smo bili nerazdvojni i kada  
nam je bilo najteže.*

*Vaši D. i M. B.*

informatora, odnosno kazivača koji bi, eventualno, mogli upotpuniti sliku koju nude novinske osmrtnice. Upravo zabilježena kazivanja upućuju na neke od razloga koji su uticali na odluku o ukopu u matičnoj zemlji. U dva slučaja niko od najuže porodice ne živi više u BiH, odnosno u Sarajevu, ali je ukop pokojnika ipak obavljen u Sarajevu jer je i u jednom i u drugom slučaju to bila izričita želja pokojnika. U prvom slučaju, pokojnik je više puta još za života isticao da po smrti želi da bude sahranjen u Sarajevu, gradu u kojem je nekada živio.

U drugom slučaju umrla je ostavila izričitu usmenu oporuku bratu: "Ako ja umrem u Njemačkoj, nemoj da ja ostanem tamo, u tuđoj zemlji" (istakla A. S.), već da se ukop i dženaza obave u Sarajevu, a samo polaganje u mezar "na tabutu, nikako u sanduku" (kazivala H. V., Sarajevo) čime se, između ostalog, prema shvatanju kazivača, iskazuje i konfesionalna pripadnost umrle osobe.

Odluka o mjestu ukopa u navedenim primjerima proistekla je iz usmene oporuke pokojnika. Ali iz nestrukturiranih intervjuova koji su vođeni s kazivačima proističe da odluku o mjestu ukopa mogu donijeti i najbliži srodnici pokojnika, a da na takvu odluku ni na koji način nije uticao pokojnik za života. Zaključuje se da je u takvim slučajevima često druga generacija migranata prepoznavala značaj matične zemlje svojih roditelja kao važan faktor identiteta. Ukop u nekim slučajevima u rodovska groblja, ili u drugima uz bliske pokojnike (a ta se bliskost ne mora odnositi samo na krvno srodstvo), pokazuje da se i zajednica mrtvih shvata kao elemenat identiteta.<sup>33</sup> Višedecenijsko vezivanje za određene grobne cjeline utiče ne samo na odabir mjesta ukopa već i na buduće prekogranične veze potomaka migranata.

Kad je riječ o običajnim radnjama koje prate smrt, novinske osmrtnice pokazuju da se one u

<sup>33</sup> U Novom Sadu je 12. septembra 2015. preminuo D. Z. Sahrana će biti obavljena 17. septembra u pravoslavnom groblju u Čapljini, navodi se u osmrtnici objavljenoj u Oslobođenju (16. 9. 2015). Kazivač iz okoline Čapljine, V. J., koji se u rodno mjesto vratio 1999. godine, ističe da je sahrana pokojnika koji su preminuli izvan matične zemlje vrlo česta praksa u ovom kraju BiH. Pored spomenutog, navodi još niz takvih primjera, ističući da su ključni elementi koji utiču na takvu praksu postojanje porodičnih grobnica te želja da budu uz svoje bliske pokojnike (djed, otac, majka), kako bi "bili zajedno i na onom svijetu".

najvećem broju praktiraju onda kada se sahrana pokojnika obavlja u matičnoj zemlji. Pored toga, registrira se da se običajna praksa provodi i u zemlji prijema pri ukopu također u zemlji prijema.<sup>34</sup> U prvom slučaju može se govoriti o favoriziranju pripadanja matičnoj zemlji, dok se u drugom prihvata pripadanje zemlji prijema. Drugim riječima, prostoru kojem je pripadao migrant za života pripada i njegovo mrtvo tijelo.

Daleko veća zastupljenost provođenja običajnih radnji pri ukopu u zemlji porijekla direktno proističe iz činjenice da su takvi običaji svojstveni određenoj zajednici i određenom prostoru. Takvu običajnu praksu ne poznaje zemlja prijema, što nikako ne znači da se ona ne može provesti u zemlji prihvata. Jedan od razloga za odsustvo posmrtnih običajnih prakse ponesene iz matične zemlje leži najvjerojatnije u činjenici da je iz različitih razloga učešće zajednice u posmrtnim običajima u zemlji prijema najčešće vrlo reducirano (nepoznavanje takve prakse, slabo razvijena mreža kontakata s dominantnom domicilnom grupom, malobrojnost migranata s kojima se dijeli zemlja porijekla ili također slabo razvijene unu-tarmigrantske mreže).

Pored navedenih primjera, u kojima se rješenja koja se odnose na običajnu praksu nameću kao logična za srodnike pokojnika (ukop u matičnoj zemlji i običajne radnje također u matičnoj zemlji, odnosno, ukop u zemlji prijema i shodno tome i običajne radnje u zemlji prijema), registri- raju se i primjeri ukopa u zemlji prijema, dok se običajne radnje provode u zemlji porijekla.<sup>35</sup>

<sup>34</sup> U Oslobođenju je 27. 11. 2015. godine objavljena osmrtnica u kojoj se navodi da je osoba umrla u Kaliforniji, gdje će se obaviti i ukop i tevhid, u džamiji "na adresi 7561 Central Ave. 33, Huntington Beach", dok se u Avazu 15. 1. 2016. godine obavještava da će se u povodu godišnjice smrti "tevhid proučiti u džamiji u Geteborgu iza podne namaza". Samo nekoliko dana kasnije, također u povodu godišnjice smrti, porodica obavještava da će posjetiti grob G. G. "u Briselu – Belgija i položiti cvijeće" (Avaz, 1. 2. 2016).

<sup>35</sup> U Oslobođenju je 20. 1. 2016. godine objavljena sljedeća osmrtnica koja pokazuje primjer sahrane u zemlji prijema, a običajne prakse u matičnoj zemlji:

*17. januara 2016. godine blago u Gospodinu preminula je naša voljena K. S.*

*Sprovod drage nam pokojnice obaviti će se 28. januara 2016. godine u Oslu.*

*Sveta misa zadušnica obaviti će se 28. januara 2016. godine u 18 sati u crkvi sv. Josipa. (u Sarajevu, prim. A. S.)*

Isti slučaj je i s R. L., koja je umrla i sahranjena u San Francisku, ali je misa zadušnica održana u kapeli Franjevačke teologije u Sarajevu.

Posebno zanimljivi su, s aspekta pripadanja pokojnika, ali i njegovih najbližih srodnika, primjeri prakticiranja posmrtno običajne prakse i u matičnoj zemlji i u zemlji prijema.<sup>36</sup> To jasno pokazuje osjećaj istovremenog pripadanja i “ovdje” i “tamo” koji migranti na različite načine razvijaju, potvrđujući da oni mogu razvijati identitete “unutar društvenih mreža koje (ih) istodobno povezuju sa dva društva”.<sup>37</sup>

U slučajevima ukopa u matičnoj zemlji, običajne radnje u sklopu posmrtnog rituala obično su one koje spadaju u skupinu tradicionalnih. Intervjui provedeni u sklopu rada na ovoj temi pokazuju da u daljnjem komemoriranju pokojnika u običajnoj praksi u pojedinim slučajevima ne učestvuje niko od druge generacije migranata – najbližih srodnika preminule osobe. Lično prisustvo, odnosno participacija živih srodnika, u običajnoj se praksi kompenzira novcem koji se šalje kako bi se obavile običajne radnje, što se može promatrati u kontekstu transformacija običajne prakse. Na preoblikovanje običaja u velikoj mjeri utiču i razlozi objektivne prirode (prostorna udaljenost, nemogućnost odsustvovanja s radnog mjesta i sl.). Ali, bez obzira na to, možda se ipak donekle može govoriti i o “protjerivanju” ili ignoriranju smrti, što je jedna od odlika zapadne kulture.<sup>38</sup>

Practiciranje običaja vezanih za smrt u zemlji porijekla može također ukazivati na to da se migranti nisu u potpunosti uklopili u društvo zemlje prijema koje, između ostalog, ima i drugačiju posmrtnu praksu. Ukop (sahrana) u matičnoj zemlji pokazuje također trajne veze migranata s društvom porijekla koje nisu, kako bi se očekivalo, s protokom vremena slabile, već su čak i za potomke migranata one postale bitne u stvaranju vlastitog identiteta.<sup>39</sup>

Međutim, kad je riječ o običajnim radnjama koje prate ukop pokojnika u zemlji prijema, tu je situacija nešto drugačija. Pored onih ponesenih iz matične zemlje, uočava se i prihvatanje posmrtno prakse društva zemlje prijema,<sup>40</sup> što

posredno govori i o građenju identiteta u okviru tog društva.

U periodu nakon rata 1992–1995. godine, odnosno disolucijom SFRJ, i države nastale nakon raspada bivše Jugoslavije shvataju se kao “inostranstvo”, pa se u nizu slučajeva bilježe primjeri smrti u susjednim zemljama, dok se ukop pokojnika obavlja u BiH, čime se također pokazuje značaj *mjesta* u životu migranta, a naročito u slučaju smrti izvan matične zemlje.<sup>41</sup>

Smrt u zemlji prijema, ali ukop u matičnoj zemlji, ustvari je povratak primarnom, rođenjem definiranom identitetu. To ukazuje da se, bez obzira na to što je dom stvoren izvan matične zemlje, makar nakon smrti ipak nastoji trajno vratiti u svoj prapočetak. Time se, na simboličan način, krug zatvorio – čovjek se sa smrću konačno i zauvijek vratio u tačku odakle je rođenjem i pošao. Čak i u slučajevima kada se ukop pokojnika obavlja u zemlji prijema, ali se obavještenja o smrti daju u matičnoj zemlji, potvrđuje se trajna povezanost migranata sa zemljom porijekla.<sup>42</sup>

Upravo novinske osmrtnice ilustriraju koliko su migracije složene i višeznačan proces. One pokazuju da povezanost sa zemljom porijekla ne posjeduje samo određena starosna grupa migranata (što bi se možda moglo očekivati) već da se to odnosi na sve generacije jer se bilježe sahrane u zemlji porijekla i u slučaju smrti vrlo mladih osoba, odnosno druge generacije migranata.<sup>43</sup>

Ukopati se u matičnoj zemlji za pokojnika znači konačno i zauvijek vratiti se kući. Za potomke migranata to je još jedna, možda najjača spona sa zemljom porijekla, koja se ostvaruje upravo preko mrtvih. Jer i onda kad u matičnoj zemlji nemaju više nikoga od živih najbližih srodnika, oni imaju “svoje mrtve” kojima se vra-

---

pokazuje prihvatanje posmrtno prakse zemlje prijema: “Funerall Services will begin at 10 AM et The DeJohn – Flynn – Mylott Funeral Home in Willoughby Hills, Ohio, followed by a gathering at All Souls Cemetery in Chardon, Ohio, USA. Poslije ukopa zajednički obiteljski ručak i evociranje uspomena na našu dragu N.”

<sup>41</sup> U Zagrebu je 20. oktobra preminula B. K. Polaganje urne će se obaviti na gradskom groblju Bare u Sarajevu, stoji u osmrtnici koja je objavljena u Oslobođenju od 1. 12. 2015. godine.

<sup>42</sup> U Avazu je početkom decembra 2015. objavljeno obavještenje o tragičnoj smrti devetnaestogodišnjaka u St. Louisu, gdje je obavljen i ukop pokojnika.

<sup>43</sup> Tako se u osmrtnici objavljenoj sredinom juna 2015. u Oslobođenju obavještava da je Š. J. umrla u 18. godini u Švajcarskoj, a da će se ukop obaviti u Bratuncu.

<sup>36</sup> Tako se u Oslobođenju od 5. 11. 2015. godine navodi da će se komemoracija S. F. obaviti u Torontu, gdje je umrla, dok će datum komemoracije u Sarajevu biti naknadno objavljen.

<sup>37</sup> Čapo Žmegač 2013, 125.

<sup>38</sup> Toma 1989, 9.

<sup>39</sup> Čapo Žmegač 2003, 118.

<sup>40</sup> U povodu smrti J. D. “Memorial service u Vancouveru biće u srijedu, 24. februara 2016.” (Oslobođenje, februar 2016). 2. marta 2015. objavljeno je slično obavještenje koje

ćaju, koje "obilaze". Upravo su oni u nizu slučajeva isključivi razlog njihovih posjeta matičnoj zemlji. Sve to govori o još uvijek vrlo prisutnom kultu mrtvih na našim prostorima te o čvrstoj sponi živih i mrtvih koju čak ni ogromna prostorna, ali ni vremenska udaljenost ne narušava.

Recentna, i ograničena, etnografska istraživanja vezana za temu smrti u zemlji prijema, a ukopu u matičnoj zemlji upućuju na zaključak da su odluku o mjestu ukopa donijeli ili pokojnici za života, ili pak njihovi živi srodnici. Je li to konačno ostvarenje sna o povratku, jedina mogućnost da se iluzija o povratku, koju brojni migranti godinama i decenijama gaje, pretvori u stvarni i trajni povratak? Ili je to povratak među "svoje mrtve", u rodovska groblja u koja su sahranjivane generacije predaka pokojnika koja se prepoznaju kao jedina moguća mjesta ukopa?

Primjeri smrti u zemlji prijema, a ukopa u matičnoj zemlji koje nude analizirane osmrtnice mogu se promatrati u različitim kontekstima i u vrlo širokom rasponu – od tradicionalnog vjerovanja da se pokojnik, u pogledu mjesta ukopa, vraća tamo odakle je i uzeta zemlja za njegovo stvaranje, preko običaja ukopa na svojoj zemlji, koji je u direktnoj vezi s tzv. patronatskim pravom koje se razvilo u srednjem vijeku,<sup>44</sup> do transnacionalnog pristupa migracijama, koji posebnu pažnju posvećuje upravo odnosu migranta i društva porijekla. Kad je riječ o novinskim osmrtnicama, taj se odnos može podjednako primijeniti i na umrle osobe i na njihove žive srodnike, prijatelje, poznanike, također migrante. Promatranje osmrtnica u sklopu problematike migracija na svojevrstan način pokazuje svu složenost odnosa migranta prema matičnoj zemlji, što posebno dolazi do izražaja u slučaju smrti. Upravo novinske osmrtnice, u kontekstu na kojem se temelji ovaj prilog – smrti u zemlji prijema, a ukopa u zemlji porijekla, jedan su od pokazatelja "paralelnih životnih iskustava 'tamo' i 'ovdje'".<sup>45</sup>

## Zaključak

U ovom radu promatrane su novinske osmrtnice na osnovu kojih se može, između ostalog, steći uvid i u transnacionalnu praksu povratka po-

smrtnih ostataka migranata radi ukopa u matičnoj zemlji. Kao dopuna analizi novinskih osmrtnica, kad je to bilo moguće, korištena je i metoda nestrukturiranih intervjua kako bi se kroz etnografiju iskustva odgonetnulo ko, kada i zašto odlučuje o mjestu i načinu ukopa, kao i ukupnom posthumnom ceremonijalu, uključujući posebno običajnu praksu. Upravo spomenuta etnografija upućuje na zaključak da je odluka o sahrani u matičnoj zemlji često potpuno lična odluka preminulog migranta, čime on u konačnici preuzima i aktivnu ulogu u upravljanju samom smrću.

Iz novinskih osmrtnica iščitava se ne samo težnja migranta k ukopu u zemlji porijekla, što se može promatrati kao potvrda njegove uklopljenosti ili, s druge strane, kao potvrda njegove neuklopljenosti i neprihvatnja u zemlji prijema, već u nizu slučajeva i težnja da se društvo porijekla samo i isključivo obavijesti o smrti daleko od matične zemlje. Takvi primjeri pokazuju specifičan vid transnacionalne prakse koja se ostvaruje posredno i ima posebno značenje za migrantsku zajednicu jer se ni o jednom drugom obredu prelaza ne obavještava društvo zemlje porijekla osim u slučaju smrti

Novinske osmrtnice također su pokazale da je lokalni identitet jedan od najvažnijih kad je riječ o smrti izvan matične zemlje, a sahrani u matičnoj zemlji te da transnacionalnu praksu ne predstavlja samo posljednje putovanje posmrtnih ostataka već i docnija posmrtna običajna praksa. Ukop u zemlji porijekla, kao i provođenje običajne prakse, zatim obavještenja o smrti ili kasnije komemoriranje pokojnika kroz novinske osmrtnice u matičnoj zemlji može biti dugoročan poticaj za transnacionalne aktivnosti naredne generacije migranata koji se upravo preko mrtvih vezuju za zemlju svojih predaka.

<sup>44</sup> Lovrenović 2010, 300.

<sup>45</sup> Čapo Žmegač 2010, 22.



## Summary

### Newspaper Obituaries and Transnational Practice in Bosnia and Herzegovina

Focusing on newspaper obituaries, this paper addressed the transnational practice of return of deceased's body into their home country. In addition to the analysis of newspaper obituaries, empirical evidence was also gathered from unstructured interviews to examine the "who, when, and why" of the decision-making related to the place and manner of burial and posthumous ritual. Presented ethnographic evidence suggests that the decision about burial in one's home country is most often a personal decision made by the deceased migrant, through which he plays an active role in his own death. Newspaper obituaries do not solely demonstrate the migrant's wish to be buried in their home country – which can be read as either a proof of their assimilation or the lack of it – but also the wish for an announcement of death that happened far from a home country. Such examples show a specific kind of transnational practice that is very important for migrant communities, especially because no other transitional event is announced in their home country.

Newspaper obituaries also show that local identity is most important when it comes to migrants' death in an adopted country, and their burial in their home country. Moreover, the abovementioned transnational practice is demonstrated not only through the transportation of deceased's body, but also through posthumous death rituals. Burial in a home country, along with the performance of death rituals, newspaper obituaries, and memorialization of the deceased through newspaper obituaries in the home country, can be a longterm incentive for transnational and transgenerational activities of migrants who maintain their relationships with their home country through their dead.

## Literatura

- Antonijević, D.* 2013, Stranac ovde, stranac tamo. Antropološko istraživanje kulturnog identiteta gastarbajtera, Srpski genealoški centar, Beograd 2013.
- Balkan, O.* 2015, Burial and Belonging, *Studies in Ethnicity and Nationalism*, Vol. 15, No. 1, 120-134.

- Bart, F.* 1997, Etničke grupe i njihove granice, u: *Putinja, F. / Stref-Fenar, Ž. (ur.) Teorije o etnicitetu*, Biblioteka XX vek, Beograd 1997.
- Black, R.* 2001, Return and reconstruction in Bosnia Herzegovina: missing Link, or Mistaken Priority?, *SAIS Review*, Vol. 21, No. 2, Summer Fall 2001, the Johns Hopkins University Press.
- Brettell, C. B. / Hollifield, J. F.* 2014, *Migration Theory: Talking Across Disciplines*, Routledge, New York and London 2014.
- Colic-Peisker, V.* 2002, The process of community and identity building among recently arrived Bosnian Muslim refugees in Western Australia, *Mots Pluriels*, No. 21, May 2002.
- Čapo Žmegač, J.* 2003, Dva lokaliteta, dvije države, dva doma: Transmigracija hrvatskih ekonomskih migranata u Munchenu, *Narodna umjetnost. Hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*, Vol. 40, No. 2, 117-131.
- Čapo Žmegač, J.* 2010, Različiti pristupi povratnim migracijama, *Studia ethnologica Croatica*, Vol. 22, 11-38.
- Čolović, I.* 1984, Značenje novinskih tužbalica, *Etnološke sveske*, V, 49-56.
- Daniel, O.* 2007, Gastarbajteri. Rethinking Yugoslav Economic Migrations towards the European North-West through Transnationalism and Popular Culture, in: *Ellis, S. G. / Klusáková, L. (eds.) Imagining Frontiers, Contesting Identities*, Edizioni Plus, Pisa, 277-302.
- Faist, Th.* 2010, Diaspora and Transnationalism: What Kind of Dance Partners?, in: *Bauböck, R. (ed.) Diaspora and Transnationalism: Concepts, Theories and Methods*, Amsterdam University Press, Amsterdam, 9-34.
- Felix, A.* 2011, Posthumous Transnationalism: Post-mortem Repatriation from the United States to Mexico, *Latin American Research Review*, Vol. 46, No. 3, 157-179.
- Franz, B.* 2005, *Uprooted and Unwanted: Bosnian refugees in Austria and United States*, College Station Texas A&M University Press, 2005.
- Gardner, K.* 2002, Age, narrative and migration: the life course and life histories of Bengali elders in London, *Berg, Oxford* 2002.
- Halilovich, H.* 2005, 'A Uniquen Identity', *Refugee Transitions*, No. 16, winter 2005.
- Halilović, H.* 2006, Bosanskohercegovačka dijaspora u vrtlogu globalnih migracija: izazovi i šanse za Bosnu i Hercegovinu, *Pregled*, 193-218.
- Halilović, H.* 2013, (Re)konstrukcija zavičajnih identiteta u bh. dijaspori: translokalne zajednice u Australiji i Sjedinjenim Američkim Državama, u: *Emirhafizović, M. et al. (ur.) Migracije u Bosni i Hercegovini*, Fakultet političkih nauka Univerzi-

- teta u Sarajevu i Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH, Sarajevo 2013.
- Hunter, A.* 2016, Staking a Claim to Land, Faith and Family: Burial Location Preferences of Middle Eastern Christian Migrants, *Journal of Intercultural Studies*, Vol. 37, No. 2, 179-194.
- Jonker, G.* 1996, The knife's edge: Muslim burial in the diaspora, *Mortality*, Vol. 1, No. 1, 27-43.
- Kelly, I.* 2003, Bosnian refugees in Britain, Questioning Community, *Sociology*, Vol. 37, No. 1, BSA Publication Ltd.
- Kovačević, I. / Krstić, M.* 2011, Između istorije i savremenosti: antropološko proučavanje gastarbajtera u 21. veku, *Etnoantropološki problemi*, n. s., God. 6, Sv. 4, 969-982.
- Krstić, M.* 2011, Dijaspóra i radnici na privremenom radu u inostranstvu: osnovni pojmovi, *Etnoantropološki problemi*, n. s., God. 6, Sv. 2, 295-318.
- Lee, R.* 2011, Dead "On the Move": Funerals, Entrepreneurs and the Rural-Urban Nexus in South Africa, *Africa*, Vol. 81, No. 2, 226-247.
- Lovrenović, D.* 2010, Stećci: Bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka, Rabić, Sarajevo 2010.
- Majnhof, U. H. / Triandafilidu, A.* 2008, Šire od dijaspore: transnacionalne prakse kao transnacionalni kapital, u: Majnhof, U. H. / Triandafilidu, A. (prir.) *Transkulturalna Evropa*, Clio, Beograd 2008.
- Marković, P.* 2009, Izgubljeni u transmisiji? Srpski gastarbajteri između svetova, *Hereticus*, 4, 7-24.
- Mihajlović, S.* 1987, The Yugoslav Gastarbeiter: The Guest Who Stayed for Dinner, *Northwestern Journal of International Law & Business*, Vol. 8, No. 1, Spring 1987, 181-196.
- Nunez, L. / Wheeler, B.* 2012, Chronicles of Death Out of Place: Management of Migrant Death in Johannesburg, *African Studies*, Vol. 71, No. 2, 212-233.
- Povzanović Frykman, M.* 2001, Povezati mjesta, izdržati udaljenosti: iskustva i implikacije transmigrantskih putovanja, *Narodna umjetnost*, 38/2, 11-31.
- Reimers, E.* 1999, Death and identity: graves and funerals as cultural communication, *Mortality*, Vol. 4, No. 2, 147-166.
- Rihtman-Auguštin, D.* 1978, Novinske osmrtnice, *Narodna umjetnost*, 15, 117-173.
- Toma, L.-V.* 1989, Smrt danas, Biblioteka XX vek, Beograd 1989.
- Vertovec, S.* 2007, Introduction: New directions in the anthropology of migration and multiculturalism, *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 30, No. 6, 961-978.